МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВОЮ-АГРЕСОРОМ

КОТУХА О.С. - кандидат юридичних наук, професор, декан факультету права Львівський торговельно-економічний університет
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1198-8849,
Researcher ID: G-6561-2019
УДК 347.5
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.55

У статті розглядаються міжнародно-правові стандарти захисту прав військовополонених та відшкодування шкоди, заподіяної державою-агресором. Російська агресія проти України має катастрофічні масштаби та призвела до великої кількості втрат серед цивільного населення, а також захоплення українських військовослужбовців у полон.

У міжнародному праві передбачено чимало нормативних документів, які регламентують питання захисту жертв збройних конфліктів. До таких слід відносити, зокрема, Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р.; Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р.; Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.; Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. тощо.

Ведення агресивної війни є грубим порушенням норм міжнародного права щодо застосування сили, а тому створює підстави для репарацій як міжнародно-протиправного діяння. Збитки, завдані державою-агресором, важко переоцінити (знищення житлової та критичної інфраструктури, вимушене переміщення населення тощо), а втрачені людські життя, зруйновані долі навряд чи можливо компенсувати. А тому надважливим питанням є притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості, шляхом вжиття заходів щодо відшкодування ворогом завданої шкоди за антигуманні дії.

Враховуючи масштаби злодіянь, які спричинені Україні державою-агресором, очевидно, що розміри відшкодування відповідної шкоди є колосальними, вимагатимуть чітких законодавчих кроків та об'єднання зусиль міжнародної спільноти. З огляду на те, що бойові дії продовжуються, то очікувано, що законодавча робота в цьому напрямку і надалі триватиме.

Ключові слова: права військовополонених, правовий статус, збройний конфлікт, відшкодування шкоди, держава-агресор, репарації, реституції, сатисфакції.

Постановка проблеми

Війни та збройні конфлікти завжди мали тяжкі наслідки для людства, оскільки супроводжувалися масовими жертвами, руйнуваннями та системними проявами жорстокості. Яскравим прикладом цьому є російська агресія проти України, яка має катастрофічні масштаби та призвела до великої кількості втрат серед цивільного населення, а також захоплення українських військовослужбовців у полон. Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денісова розповіла про те, що «під час етапування українським воїнам замотували очі скотчем, одягали на голову мішок, зв'язували руки мотузками. У полоні українських військовослужбовців катували – погрожували вбивством, били та принижували. З особливою жорстокістю тортури застосовувалися до офіцерського

складу Збройних сил України та бійців загону спеціального призначення «Азов». Під час допитів українських військовополонених ставили на коліна, били прикладом від автомата по пальцях ніг та відкритих ранах, застосовували плоскогубці, закидали зашморг на шию і душили. Крім того, катували електрострумом, били киянкою та ногами» [1].

А тому очевидно, що ці та інші безчинства з боку держави-агресора не можуть залишатись безкарними. В одному з рішень Міжнародного суду ООН зазначається, що «загальноприйнятою нормою міжнародного права є те, що потерпіла держава має право отримати компенсацію від держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, за завдану ним шкоду» [2]. Усім відомий той факт, що після підписання Версальського договору 28 червня 1919 р. Німеччина зобов'язувалась виплатити репарації за Першу світову війну (1914-1918 р.р.) на суму 226 мільярдів рейхсмарок (еквівалент приблизно 100 тисяч тонн золота), що здійснювалось понад 90 років. Останній транш у 70 мільйонів євро було виплачено 3 жовтня 2010 р., у день 20-річчя об'єднання Німеччини [3].

Вже понад десять років росія цинічно веде війну проти України, порушуючи закони та звичаї війни та нехтуючи нормами міжнародного гуманітарного права. Вона набула більш «гострих» форм з моменту повномасштабного вторгнення на територію нашої держави. Збитки, завдані державою-агресором, важко переоцінити (знищення житлової та критичної інфраструктури, вимушене переміщення населення тощо), а втрачені людські життя, зруйновані долі навряд чи можливо компенсувати. А тому надважливим питанням є притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості, шляхом вжиття заходів щодо відшкодування ворогом завданої шкоди за антигуманні дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання захисту прав військовополонених ніколи не було на периферії науки, а особливо загострилося, внаслідок вторгнення російських військ на територію України, які чинять безчинства з цивільним населенням та військовополоненими, грубо порушуючи норми міжнародного права. А тому захист прав військовополонених став предметом аналізу у працях таких авторів: М. Буряк, А. Вакуленко, А. Вознюк, П. Гарасим, І. Гловюк, О. Капліна, Ю.Комісарчук, Є. Письменський, О.Таран, Г.Тетерятник, Т. Фоміна, М.Хавронюк та інші.

Щодо механізму компенсації шкоди, завданої внаслідок військової агресії, то вказане питання завжди було предметом уваги з боку наукової спільноти, оскільки за всю історію людства налічується близько п'ятнадцять тисяч війн та воєнних конфліктів. У зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України, перед науковою спільнотою постало питання щодо аналізу механізму відшкодування шкоди завданої Україні внаслідок злочинних дій держави-агресора, а відтак його можливого вдосконалення чи розробки нових підходів в цій частині. Окремі аспекти розглядуваного питання вивчали В.Антипенко, М.Антонович, І.Білас, Ю.Блажевич, К.Важна, Т.Грабович, Б.Карнаух, О.Маловацький, В.Махінчук, І.Міщук та інші.

Метою даної статті є розгляд міжнародно-правових стандартів захисту прав військовополонених та відшкодування шкоди, заподіяної державою-агресором.

Виклад основного матеріалу

У міжнародному праві передбачено чимало нормативних документів, які регламентують питання захисту жертв збройних конфліктів. До таких слід відносити, зокрема, Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р.; Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. ; Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.; Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що при-

нижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. тощо.

У нормах міжнародного права чітко окреслено положення про те, що

держава, що тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими. Зокрема, у ст.3 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. вказується наступне: «…з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового становища чи будь-якими іншими аналогічними критеріями» [4].

Із цією метою вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії:

a) насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури;

b) захоплення заручників;

c) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження;

d) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні [4].

Втім, світові відомо чимало фактів, коли військовослужбовці рф системно та цілеспрямовано порушують норми міжнародного гуманітарного права, зокрема, теракт в Оленівці, страти військовополонених на місці, систематичне їх катування тощо. Окрім того, на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є чимало повідомлень про факти жорстокого поводження з українськими військовополоненими. В одному з таких описано наступне: «Українців одягали в форму полонених, підстригли волосся, катували, змушували вчити патріотичні російські пісні та виконувати їх для своїх наглядачів. Допити відбувалися два-три рази на день, після чого чоловіків жорстоко били, а згодом змушували підписати документи про те, що з ними добре поводилися» [5]. Незважаючи на численні випадки жорстокого поводження з українськими військовополоненими, притягнення російської сторони до відповідальності є доволі складним процесом, який може тривати роками, а то й десятиліттями, що зумовлює необхідність у посиленні міжнародної співпраці.

У зв'язку з викликами, які постали перед нашою державою одним із ключових питань є впровадження єдиного правового механізму щодо відшкодування шкоди державою-агресором. Варто зауважити, що на національному рівні нашою державою в цьому напрямку вже здійснені певні кроки. Так, скажімо, 11 травня 2022 р. Радою Національної безпеки і оборони України було прийнято рішення примусово вилучити в Україні окремі об'єкти права власності Російської Федерації та її резидентів [6]. Ще одним позитивним законодавчим рішенням стало прийняття Закону України від 23 лютого 2023 р. [7], який покликаний регламентувати правові та організаційні засади надання відповідної компенсації. Зокрема, у ст.2 передбачений вичерпний перелік суб'єктів, які мають право отримати компенсацію за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна на підставі відповідної заяви за рішенням Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації. Серед джерел фінансування компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна є, зокрема, репарації або інші стягнення з російської федерації (ст.13).

Ведення агресивної війни є грубим порушенням норм міжнародного права щодо застосування сили, а тому створює підстави для репарацій як міжнародно-протиправного діяння. З огляду на це, Рада Безпеки ООН також неодноразово визнавала, що у випадку вторгнення та окупації держави, відповідальні за таку агресію, зобов'язані здійснити повне відшкодування збитків (наприклад, вторгнення південнов'єтнамських солдатів на територію Камбоджі та вбивство кількох цивільних осіб; вторгнення Португалії до Гвінеї; вторгнення Південної Африки до Лесото та Ботсвани; вторгнення ПАР до Лесото, Анголи та Ботсвани) [8, с.6].

У міжнародному праві існує ціла низка міжнародно-правових актів, які слугують основою для відшкодування російською федерацією шкоди, спричиненої збройною агресією. Так, Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. засуджується факт агресії рф проти України, яку держава-агресор вчинила в порушення Статуту ООН, а також засуджено порушення державою-агресором норм міжнародного гуманітарного права та прав людини [9].

Необхідно також вказати на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Сприяння здійсненню правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 р. У цьому міжнародно-правовому акті вказується наступне: «Російська Федерація повинна відповідати за будь-яке порушення міжнародного права в Україні чи проти України, у тому числі за вчинену агресію проти цієї країни в порушення Статуту ООН, а також будь-яке порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також що вона повинна прийняти на себе правові наслідки всіх своїх протиправних дій на міжнародному рівні, включаючи відшкодування збитків, в тому числі будь-якої шкоди, заподіяної цими фактами» [10]. З огляду на зазначене, обґрунтовується необхідність створення у співпраці з Україною міжнародного механізму з метою відшкодування шкоди, втрат або збитків внаслідок міжнародно-протиправних дій, вчинених російською федерацією в Україні чи проти України [10].

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» вказується, що адекватне, реальне та швидке відшкодування збитків покликане сприяти досягненню справедливості шляхом відновлення постраждалого в його правах, знехтуваних внаслідок грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Відшкодування має бути пропорційним ступеня тяжкості порушень та завданих збитків. Відповідно до своїх національними законами та міжнародно-правовими зобов'язаннями держава має забезпечувати відшкодування збитків постраждалим від дій чи бездіяльності, які можуть бути присвоєні державі та які є грубими порушеннями міжнародних норм в галузі прав людини або серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. У тих випадках, коли будь-яка фізична особа, юридична особа або інший суб'єкт права відповідає за відшкодування збитків жертві, така сторона повинна відшкодувати збитки жертві або виплатити компенсацію державі, якщо держава вже відшкодувала збитки жертві [11].

Відповідно до положень вищезазначеної Резолюції (п.18), повне та ефективне відшкодування шкоди включає такі форми:

- реституцію (відновлення початкового становища жертви, що існувало до скоєння грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Вона включає відновлення свободи, користування правами людини, повернення на колишнє місце проживання, відновлення на роботі та повернення майна (п.19);

- компенсацію (відшкодування за будь-який збиток, що піддається економічній оцінці, в установленому порядку і пропорційно серйозності порушення та обставинам кожного випадку, що є результатом таких самих порушень, охоплюючи відшкодування за: фізичну або психічну шкоду; втрачені можливості; матеріальні збитки та втрачену вигоду; моральні збитки; витрати на правову чи експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних та соціальних служб (ст.20);

- реабілітацію (включає в себе надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних та соціальних послуг) (ст.21);

- сатисфакцію (полягає у вжитті ефективних заходів, спрямованих на припинення продовження порушень; перевірку

фактів та повне та публічне оприлюднення правди при умови, що таке оприлюднення не завдасть додаткової шкоди або не поставить під загрозу безпеку та інтереси жертв, їхніх родичів; пошук місцезнаходження зниклих осіб, встановлення особи викрадених дітей, а також упізнання тіл убитих та надання допомоги у поверненя) (ст.22);

- гарантії неповторення того, що трапилось (повинні включати заходи, які будуть сприяти запобіганню порушенням, зокрема, забезпечення ефективного цивільного контролю за озброєними силами та службами безпеки; забезпечення того, щоб усі цивільні та військові судові процедури відповідали міжнародним нормам, що стосуються належного судочинства, чесності та неупередженості тощо (ст.23).

Висновки

Враховуючи масштаби злодіянь, які спричинені Україні державою-агресором, очевидно, що розміри відшкодування відповідної шкоди є колосальними, вимагатимуть чітких законодавчих кроків та об'єднання зусиль міжнародної спільноти. З огляду на те, що бойові дії продовжуються, то очікувано, що законодавча робота в цьому напрямку і надалі триватиме.

Література

1.Денісова розповіла про катування росіянами українських військовополонених. URL:https://zaxid.net/news/

2.Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia).

Judgment of 25 September 1997. *International Court of Justice*. URL: https://www.icjcij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf.

3.Український механізм репарацій: чому «німецька» формула неактуальна.. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/21/7407797/

4.Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

5.Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij -u-rosijskomu-poloni-ukrayinciv-katuyut-ta-trimayut-u-nelyudskihumovah.

6. Про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 11 травня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-22#n2

7. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text

8. Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. Листопад 2022 р. Д-р Люк Моффетт. URL: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/

9. Resolution adopted by the General Assembly on 2 March 2022. ES-11/1. Aggression against Ukraine. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=en&v=pdf#files

10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Сприяння здійсненню правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 р. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ua1.pdf

11. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. (A/RES/60/147). URL : https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/44/PDF/N0549644.pdf?OpenElement.

SUMMARY

The article examines international legal standards for protecting the rights of prisoners of war and compensating for damage caused by the aggressor state. Russian aggression against Ukraine is of catastrophic proportions and has led to a large number of civilian casualties, as well as the capture of Ukrainian servicemen.

International law provides for a number of normative documents that regulate the protection of victims of armed conflicts. These include, in particular, Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948; Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field of August 12, 1949; Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1950; Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949; UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of December 10, 1984, etc.

Waging an aggressive war is a gross violation of the norms of international law regarding the use of force, and therefore creates grounds for reparations as an internationally wrongful act. The damage caused by the aggressor state is difficult to overestimate (destruction of residential and critical infrastructure, forced displacement of the population, etc.), and the lost human lives and ruined destinies are hardly compensable. Therefore, the most important issue is to bring the perpetrators to justice and restore justice by taking measures to compensate for the damage caused by the enemy for inhumane actions. Given that hostilities continue, it is expected that legislative work in this direction will continue.

Given the scale of the atrocities committed against Ukraine by the aggressor state, it is obvious that the amount of compensation for the corresponding damage is colossal and will require clear legislative steps and the combined efforts of the international community.

Key words: rights of prisoners of war, legal status, armed conflict, compensation for damage, aggressor state, reparations, restitution, satisfaction.